

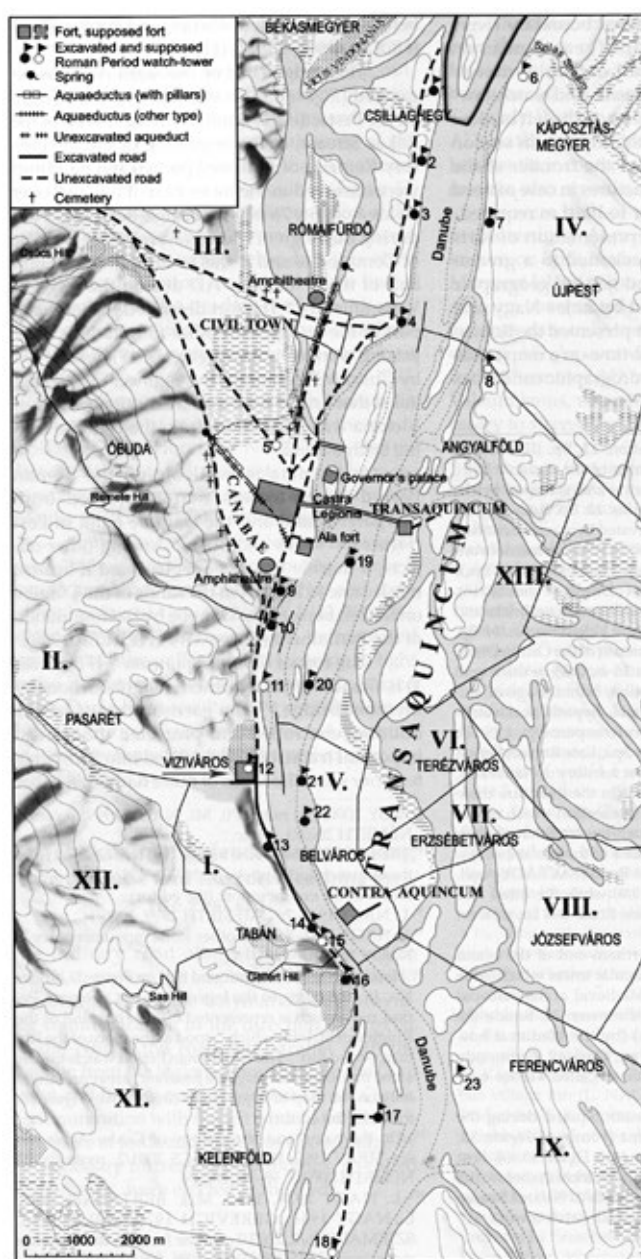
Gabler Dénes régész, ny. tudományos tanácsadó, a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottságának tagja. a Magyar Tudományos Akadémia doktora (2005), az *Acta Archaeologica* főszerkesztője. Kutatási területe a római provinciák és Itália régészete.

Legutóbbi írása az *Ókorban* (Redő Ferencsel): *Császári villa a középtáliai San Potitóban* (2003/1).

Az első aquincumi *castellum* építésének történeti háttere

Gabler Dénes

Aquincum korai helyőrségének, és azzal szorosan összefüggő 1. századi táborának kérdéséhez már több mint 190 évvel ezelőtt, 1832-ben került a kutatás látókörébe az első adat (1. kép): a Császár fürdő közelében, az ırgalmasok épületében (ma Frankel Leó út 62–64.) kerültek elő egy sírsztélé töredékei. Ennek alsó része akkor a Nemzeti Múzeumba került, míg felső darabja elveszett vagy ismeretlen helyen lappang. A sírkő az *ala I Hispanorum* batáv származású katonáját említi.¹ A lelőhely közelében két további katonai sírkő került elő a Zsigmond tér 66² és a Zsigmond utca 74 számú ház telkén.³ A dunai limes út mentén⁴ újabb, római csapatokhoz köthető emlékeket találtak a Szilágyi Dezső téren is.⁵ A sírsztéléket azoknak a katonáknak állították, akik az 1. századi lovass csapatokban: az *ala I Hispanorum*-ban, az *ala I Hispanorum Aurianában* vagy az *ala II Asturum*-ban szolgáltak.⁶ A katonák és hozzátartozóik temetőjét a Corvin téri ásatások során 1997-ben és 1998-ban tárta fel Hable Tibor.⁷ Ásatásai során 151 római sír került elő; ezeknek többsége (94) hamvasztásos rítusú volt. A temetkezések az 1. század közepétől a 4. századig folytatódtak. A Szilágyi Dezső téren a *legio II Adiutrix*-ben szolgáló katona sírköve is előkerült.⁸ Érthető, hogy a Dunával párhuzamosan futó út mentén hosszan elnyúló temető egy korai segédcsapat-tábor közelségét jelezte, azaz a korai sírkövek által határolt területen kellett keresni egy 1. századi *alata*-tábor és a hozzá tartozó *vicust*. Radnóti Aladár már 1955-ben a Vízivárosban találta meg ennek a katonai létesítménynek helyét.⁹ Feltételezését kutatók sora támogatta. Nagy Tibor a tábor a Bem tér körzetére lokalizálta¹⁰ (2. kép), sőt, szerinte a Corvin téri temetőtől nem lehetett messze a *legio II Adiutrix* korai *castra hibernája*. Alföldy Géza szerint a *legio II Adiutrix* egyik *vexillatio*-jának táborra lehetett itt.¹¹ Felmerült annak lehetősége is, hogy a *legio IV Flavia* állomásozott volna a Vízivárosban Kr. u. 83 és 101 között;¹² ez azonban nem lehetséges, mivel a *legio* Kr. u. 162 és 166 között helyettesítette Aquincum helyőrségét, amelyet a parthusok ellen vezényeltek a keleti hadszíntérre.¹³ Azt pedig semmi sem igazolja, hogy két *legio* állomásozott volna egy időben Aquincumban. A Vízivárosban egyébként sem nagyon lett volna hely a Várhegy és a budai dombok (Rózsadomb) közti kis térségben egy *legio* számára, amelyet délen a feltárt temető, északon a temetkezéseket jelző sírkövek határoltak le. A segédcsapat-tábor a Margit-sziget és a Gellért téri átkelőhely közti szakasz közepén helyezkedik el;

1. kép. Táborok és telepek Aquincum körzetében (Kérdő–Schweitzer 2014 után)

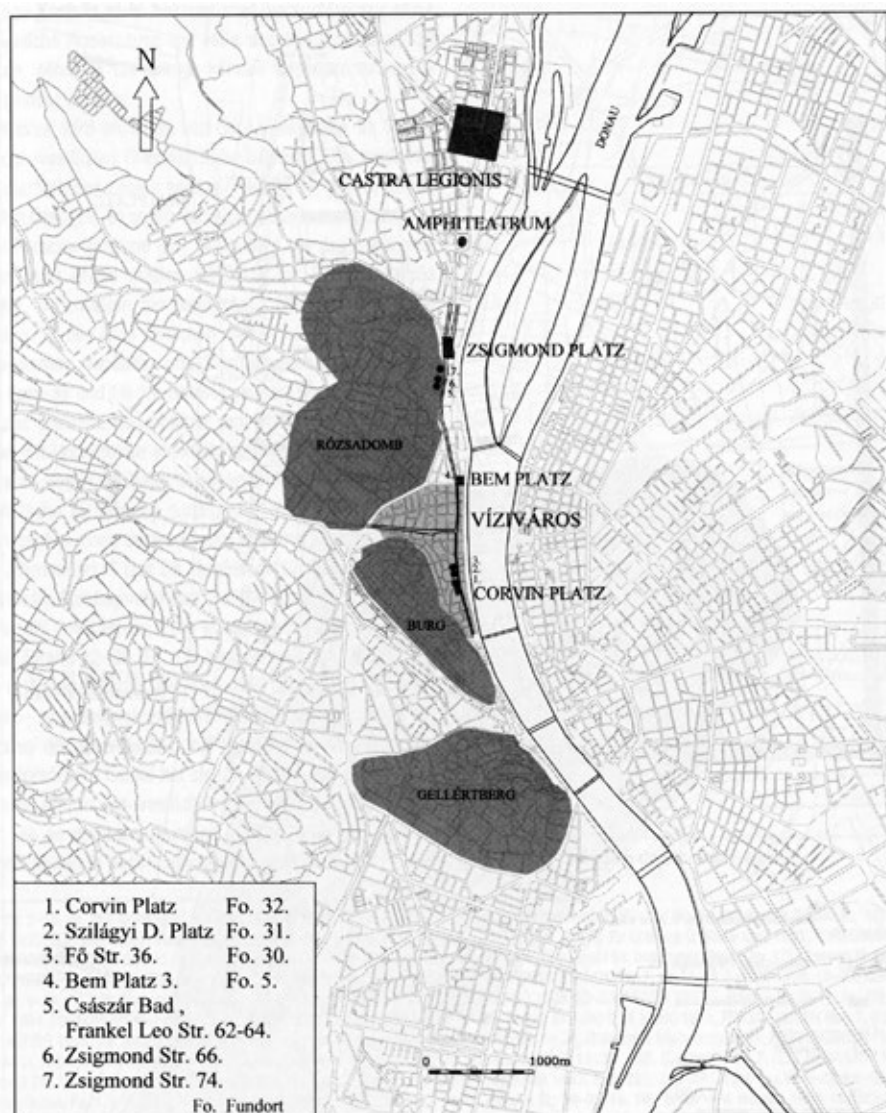

Abb. 1. Römische Militärgrabsteine längs der Limesstraße mit dem heutigen Straßennetz

2. kép. Római kori lelőhelyek Budapest I. Bem tér környékén
(Kérdő 2005 után)

stratégiai talán kevésbé jelentős, megtelepedésre azonban alkalmas, kisebb vízjárásokkal is rendelkező területen.¹⁴ Ez utóbbit bizonyítja az a késő-kelta település, amelynek objektumait a Corvin téren tárta fel Hable Tibor. A Kr. e. 1. század második felében létrejött eraviscus telepen földbemélyített padlójú, vert agyagfalú építmények és hulladékgödrök kerültek elő nagy számban. Római típusú áru ezeknek anyagában nem található, mivel a római foglalatást követően az eraviscus telepet felszámolhatták.¹⁵ A korábbi lakóobjektumokba és gödrökbe a római katonaság és a hozzátartozó *vicus* temetőjéhez tartozó sírokat ásták (így lehetett sírmelléklet egy neuheimi típusú fibula). Az őslakosság települései a Lágymányos és a Rudas fürdő körzetében élhettek tovább, a Kr. u. 2. század közepéig.¹⁶

A Vízivárosban, a Bem tértől délre Németh Margit és Kérdő Katalin folytattak kutatásokat mintegy 18 lelőhelyen (3. kép).¹⁷ Ezek eredményei alapján az 1. századi táborat a *limesút* (nagyjából a mai Fő utca vonala) és a Csalogány utca, illetve a Horvát utca által határolt területre lokalizálták. Utóbbin tégláégető vagy fazekas kemencék kerültek elő, amelyek már mindenkép-

pen a *castellum* területén kívül működ-
hettek.¹⁸ A feltételezett 190 x 240 méter
nagyságú tábor határait délen a Corvin
téren és környékén előkerült római sí-
rok, északon pedig a Bem tértől nyu-
gatra feltárt temetőrészlet rajzolta ki.¹⁹
Kérdő Katalin ennek a feltételezett tá-
bornak területén belső utak és szabályos
rendben emelt 1. századi faépítmények
nyomait figyelhette meg,²⁰ de táborfal
vagy annak előzményeként emelt fa-
palánkkal erősített földtöltés (*agger*) és
védőárok (*fossa*) sehol sem került elő
ezeken a lelőhelyeken. Védmű részei-
nek lehet tartani viszont a Medve utca
25–29. és Ganz utca 12–14. számú tel-
ken talált gödrök sorát,²¹ amelyekbe va-
lószerűleg kihegyezett végű fatörzseket
tehettek.²² Ezek az ún. *lilia*, amit lilium-
hoz való hasonlósága (*ex similitudine
floris lilium appellabant*) miatt neve-
tek így.²³ Korai táborra lehetett követ-
keztetni az itt talált itáliai *sigillaták* na-
gyobb mennyisége alapján is.²⁴ A Bem
tér környékén aránylag kevés régészeti
kutatás folyt; ezek közül jelentősebbek
Kaba Melinda és Nagy Alexandra feltá-
rásai a Király fürdőnél,²⁵ Kérdő Katalin
és Kovács Eszter ásatása a Bem József
utca 3. – Feketesas utca 4. szám alatti
házak területén,²⁶ illetve Madarassy
Orsolya kutatásai a Tölgyfa utca 24-es
számú ház telkén.²⁷ Ennek során 1. szá-
zadi gerendavázis építmények marad-
ványai kerültek elő.

A vízivárosi *terra sigillaták* feldol-
gozása során figyeltem fel Kérdő Kata-
linnak a Bem tér közelében, a Tölgyfa
utca 3 – Henger utca 2 telkén végzett
ásatási anyagára. Ezen a lelőhelyen je-

lentéktelenebb vertfalú, agyagpadlójú építmény feltárá-
sára került sor.²⁸ Ennek kiterjedését a kis méretű szondában nem
lehetett meghatározni. Az agyagpadlót egy későbbi római épít-
mény vágta át, amelynek kerületét csak falkiszédés formájában
lehetett megfigyelni.²⁹

Erről a helyről figyelemreméltó leletek kerültek elő: egy
kosfejben végződő páncéling, vagyis egy *lorica* kapcsa, egy
griffet ábrázoló kocsidísz, egy bronzszűrő és egy bélyeges
strigilis (4. kép). A lelőhely korai keltezését Augustus-érmek
és kelta veretek igazolták.³⁰ A közelben korai *amphorákat*
is találtak.³¹ A patiosos törmelék alatt talált leletek közül ki-
emelkedik az URBAN(i) bélyeges *strigilis*, amely egy itáliai
műhelyhez köthető. Készítője feltehetően a késő Augustus- és
Tiberius-korban működő Urbanus Epodi lehetett.³² Az ásató
az együttest egy bronz javító műhely hagyatékának tekintette.
A lelőhelyet Kérdő Katalin – az általa lokalizált táborral való
távolsága alapján – már a *vicushoz* tartozónak vélte. A Tölgy-
fa utca 3. – Henger utca 2. telken a feltárások során 220 *terra*

4. kép. Római bronzleletek a Tölgyfa u. 3. – Henger u. 2. telkén végzett ásatások anyagából (Kérdő 2005 után); jobbra a *strigilis* bélyege

a borostyánút mentén terjedt el L. Gellius *figlinájának* áruja, így Poetovioban, Savariában és Carnuntumban.⁴⁶ A Bem tér 3 – Feketesas utca 4. telkén, a feltételezett tábortól ismét északra egy CALAMUS bélyeges Pó-vidéki *sigillata* került elő (lsz. 97.34.210). Műhelye Claudius és/vagy Nero(?) korában működött;⁴⁷ áruja Pannoniában csak Sirmiumban lelhető fel,⁴⁸ de magában Itáliában is rendkívül ritka.⁴⁹ A Bem tértől észak-nyugatra feltárt objektumok a feltáró Kérdő Katalin szerint is a legkorábbi építményekhez tartozhattak.⁵⁰ A közeli Tölgyfa utca 24. telkén is került elő Augustus-érem. Ennek ellenére a korai tábornak a Bem térre történő lokalizálását Kérdő Katalin egyfajta toposznak tekintette, és a *castellum* erre a területre való helyezésének ötletét elvetette.⁵¹

Döntő változást hoztak a kérdés megoldásában a Bem tér 3. – Feketesas utca 4. telkén 2021–2022 évi ásatások. Ennek során előkerültek a Radnóti Aladár, Nagy Tibor és Kovács Péter által feltételezett *castellum* maradványai.⁵² Az erőd a Királyfürdő irányából erre tartó limes út nyugati oldalán volt; ezt V keresztmetszetű árok határolták. Három kelet-nyugati irányú *fossát* tudott Nagy Alexandra feltárni, ezekből kettőt kis helyen lehetett kibontani. Az árok belső oldalán helyenként a palánkfal oszlopait és alapozását is meg tudta határozni. A *fossa* déli oldalán a belső építmények szabályos észak-déli irányítású gerendavázis, esetenként vályogfalú építményeit is meg tudta figyelni. A Bem tér 3. – Feketesas utca 4. telkén még 1998–1999-ben került elő árok. Ezek a *fossák* valószínűleg nem egyetlen táborhoz tartozhattak. 2020–2021 évben a Margit körút 19–21. számú ház telkén is talált V keresztmetszetű

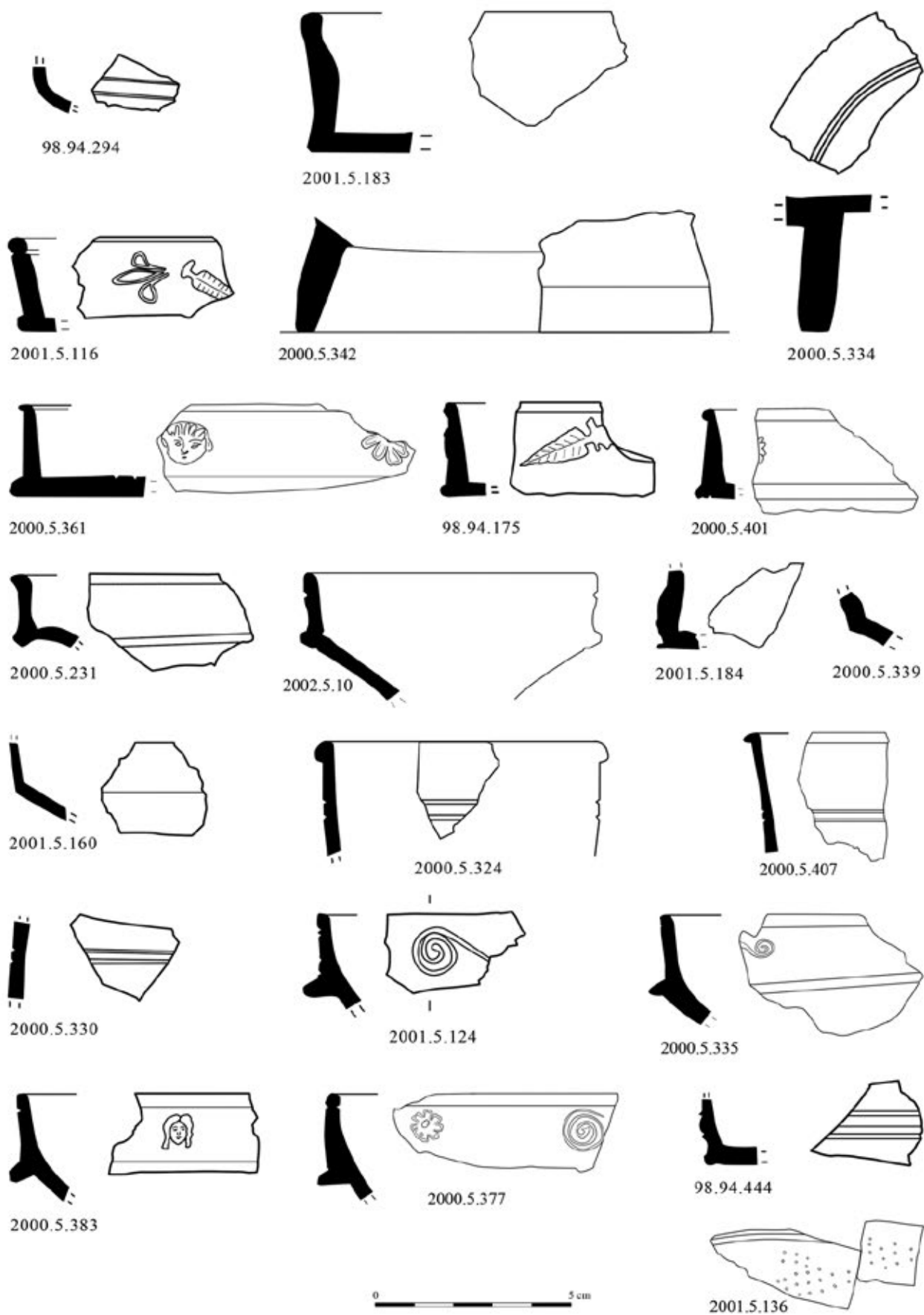
árkot, amelyet számos itáliai *sigillata* keltezett.⁵³ Fentiek alapján megállapítható, hogy a Vízivárosban az 1. században legalább két – nem egy időben működő – tábor lehetett, de ha a Bem tér környékén átvágott *fossákat* vizsgáljuk, akkor azok helyzete, eltérő irányítása alapján joggal következtethetünk arra, hogy ezen a területen is két tábor épülhetett, vagy legalábbis két teljesen eltérő periódusú építkezéssel kell számolnunk. A korai leletek alapján már az eddigiek során is azt sejtethetjük, hogy az északi, azaz a Bem téri tábor lehetett a korábbi.

Feltételezésünket megerősítik a 2021–2022 évi ásatások leletei;⁵⁴ a tábor területén előkerült egy *terra sigillata* tányér aljtöredéke kétsoros, négyszögletes formájú bélyeggel; ezen PRIMIO/NIS mester jelzésével. Az edény minőségi jegyei az ún. Fabrikat B jellegzetességeit mutatják. Primio Pó-vidéki fazekas a középső Augustus-korban működött (Kr. e. 20 – Kr. e. 1).⁵⁵ Ennek a bélyegnek birodalomszerte összesen 20 előfordulását ismerjük. Itálián kívül (Aquileia, Rimini, Bologna) csak a Magdalensbergen található meg ennek a *figlinának* áruja.⁵⁶ Pannoniában Aquincumon kívül ilyen bélyeg csak Budaör-

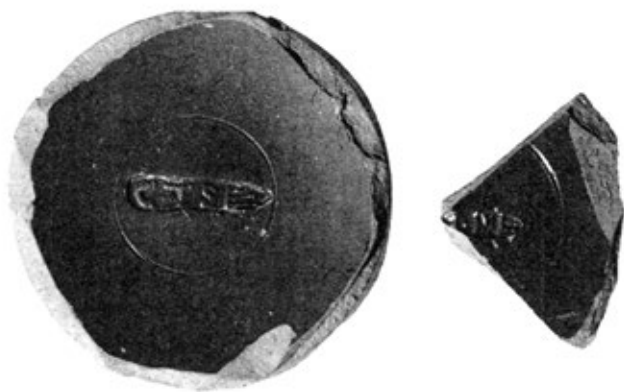
sön található (7. kép).⁵⁷ A másik korai *sigillata* a Bem téri tábor területéről egy SECU/NDI bélyeges töredék. Minőségi jegyei alapján a Fabrikat B-be sorolható áru Pó-vidéki gyártmánynak tekinthető. A szóban forgó jelzés Secundus 5 (Itáliában is több Secundus mester ismeretes) bélyegének harmadik változata (7. kép).⁵⁸ A *figlina* Augustus korától a Claudius-korig terjedő időszakban működött. A bélyeg formája alapján a mi példányunk Augustus korára keltezhető.⁵⁹ A bélyegnek eddig 142 előfordulását ismerjük, elsősorban Itáliából, ritkábban Dalmáciából. A dunai tartományokban általában ritka ez a *signatura*, de sok példány ismeretes a Magdalensbergeről⁶⁰ és részben Virunumból. Pannoniában eddig három lelőhelyen került elő ez a bélyeg: Emonában,⁶¹ Sisciában⁶² és Sirmiumban.⁶³

A harmadik *sigillata* a Fabrikat B sajátosságait mutató edény aljtöredéke (lsz. 2023.4.230); ezen egy négyszögletes egysoros bélyeg található. Három betűjéből az első olvashatatlan; a másik kettő is nehezen vehető ki; egy C és egy O betűnek látszik. A bélyeg formája alapján késő Augustus- vagy Tiberius-korinak tarthatjuk (8. kép).

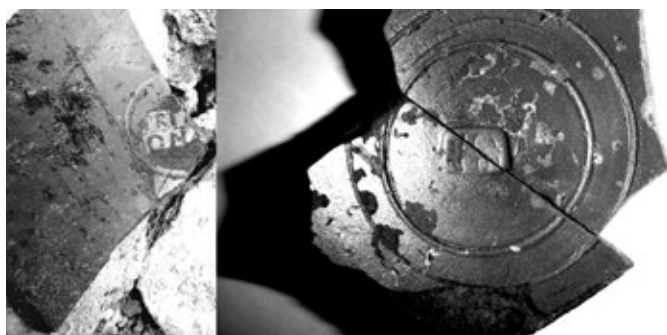
A negyedik *sigillata* nagyobb Consp. 18. 2 formájú tányér oldaltöredéke (2023. 4. 414), amely a Ha 2=Mazzeo 13 típusba sorolható. Minőségi jegyei a Fabrikat B jellegzetességeit mutatják. Pereme enyhén ívelt, a szájrész megvastagodó és enyhe ívvel kapcsolódik az oldalfalhoz. Kívül és belül bevájt horizontális vonalak tagolják (8. kép fent balra). Ritka típus; korai változatai már a középső Augustus-kori Oberadenben és Dangstettenben is megtalálhatók, azonban gyakoribb Halternben és a Magdalensbergen.⁶⁴ Párhuzamai ismeretesek Pan-

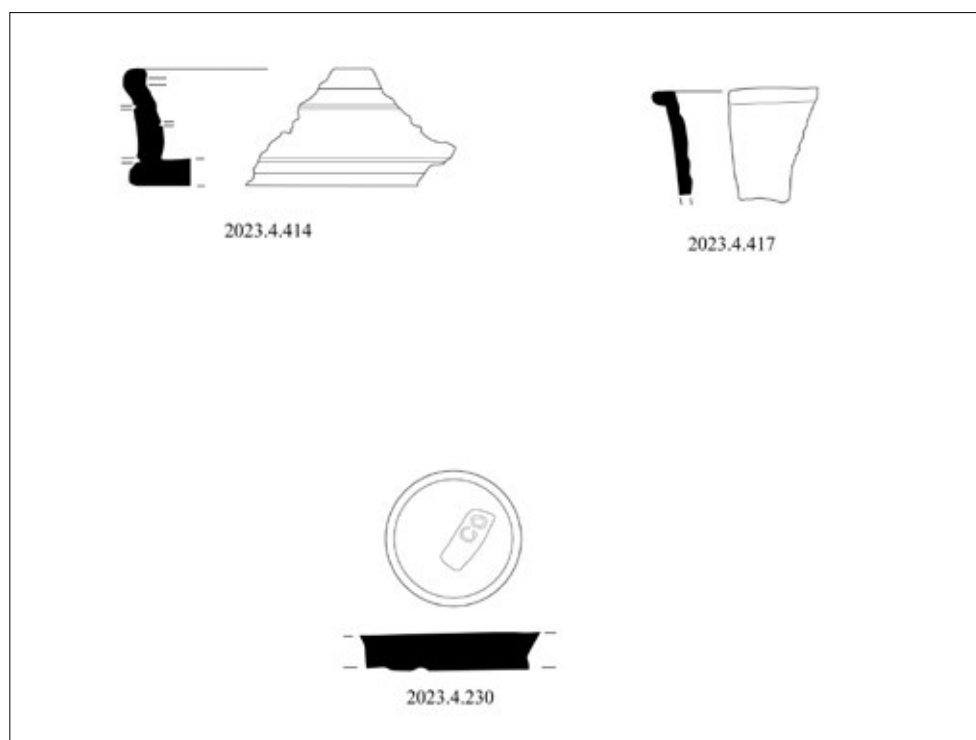
5. kép. Itáliai *sigillaták* a Tölgyfa u. 3 – Henger u. 2. telkén végzett ásatások leletanyagában

6. kép. Pó-vidéki terra sigillata a Vízivárosból
C·T·S(uc) bélyeggel

7. kép. Augustus-kori sigillaták a Bem tér 3. –
Feketesas u. 4. területén 2021-ben végzett ásatások anyagából
(Nagy Alexandra felvétele)

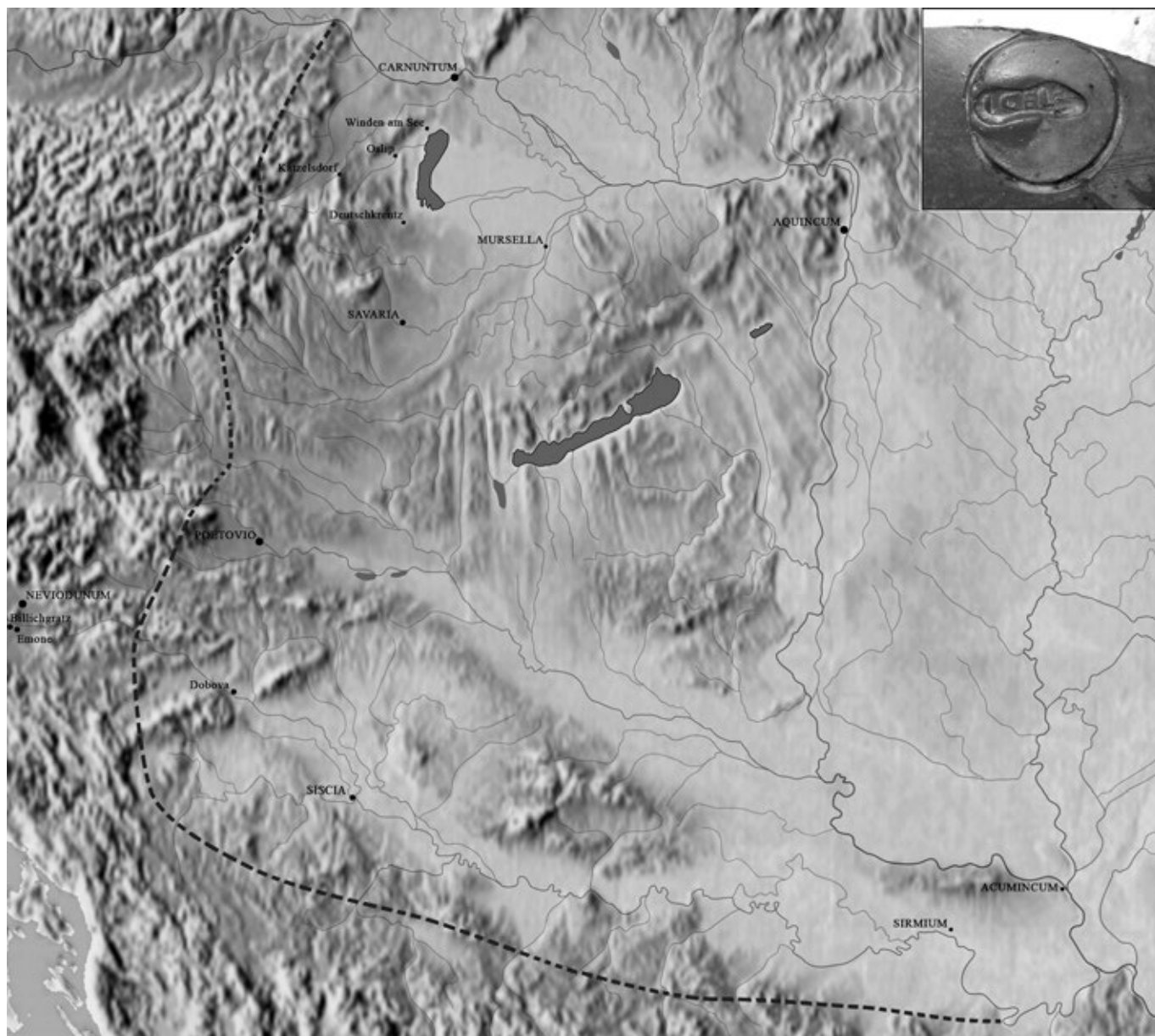
8. kép. Augustus–Tiberius-kori sigillaták a Bem tér 3. – Feketesas u. 4. területén
2021-ben végzett ásatások anyagából (Varga Zsóka rajza)

noniában is, így Carnuntumban,⁶⁵ Sisciában⁶⁶ és Gomolaván.⁶⁷ Pó-vidéki áru, késő Augustus–Tiberius-kori. Előkerült továbbá egy L.GELL(ius) bélyeges sigillata is; ezt azonban planta pedis keretelése és a magdalensbergi stratigráfiai megfigyelések alapján már Tiberius–Claudius korára lehet keltezni (9. kép).

Fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Vízivárosban nem egy, hanem két, esetleg három – nem egyidőben megszállt – tábor is lehetett. Közülük az északi, a Bem téri lehet a korábbi; itt állomásozhatott a Burnumból ide vezényelt ala I Hispanorum.⁶⁸ Miután ezt az egységet Moesiába helyezték át, az ala I Hispanorum Auriana vette át helyét. Ez a Noricumból áthelyezett lovasscsapat talán a 2. század elejéig, legkésőbb 107-ig felügyelte ezt a dunai szakaszt.⁶⁹ Az alakulat Raetiába történő áthelyezése után a Vízivárosban többé nem tartózkodott katonaság. Ez az egység feltehetően a Kérdő Katalin által lokalizált tábor helyőrsége lehetett az 1. század harmadik harmadában. Nagy Tibor korábban utalt arra, hogy az ala I Hispanorum előtt egy ismeretlen csapat állomásozhatott a Bem téren.⁷⁰ A négy Augustus-kori sigillata, több Augustus-érem, egy Augustus-kori bronztárgy és más kerámiatípusok arra engednek következtetni, hogy már a Kr. u. 20-as, 30-as években kiépülhetett egy tábor a Bem tér környékén, az eltérő irányítású fossa talán ehhez a korai castellum védműveihez tartozhatott. Nem valószínű ugyanis, hogy az Augustus-kori sigillaták Kr. u. 45/50 táján, az ala I Hispanorum idehelyezésekor kerülhettek volna Aquincumba. Még ha feltételezzük is, hogy a sigillaták korábbi raktári készletből kerültek a dunai állomáshelyre, az nem lehetett egy-két évtizednél korábbi anyag. Augustus-kori sigillatákat nem szállítottak az 1. század közepén Aquincumba; ezek már korábban kerülhettek ide. Egy Tiberius-kori tábor feltételezése során korábban Nagy Tibor még nem számolhatott olyan leletanyagokkal, amelyek hipotézisét igazolhatták volna.⁷¹ Az itt bemutatott leletek azonban egy Tiberius-kori tábor feltételezéséhez szol-

gálnak argumentumot. Várható, hogy a teljes leletanyag elemzése során újabb evidenciákra is támaszkodhatunk.⁷² Nem tudjuk, hogy a feltételezhető harmadik castellum ennek az ismeretlen nevű alának a táborra lehetett-e; ennek eldöntése a további kutatásoktól várható.

Kérdés, hogy az első tábor építése, amelyet Tiberius korára keltezhettünk, milyen történeti keretbe illeszthető. Számításba vehető a jazigok megjelenése az Alföldön. A szarmata honfoglalásra vonatkozóan azonban nem áll rendelkezésünkre pontos dátum. Biztos, hogy Kr. u. 50-ben már itt vannak a pesti oldalon, hiszen lovasságuk segítséget nyújtott Vanniusnak, akinek hatalma ebben az évben dőlt meg.⁷³ Az előző 30 évről, a regnum Vannianum időszakára vonatkozóan azonban a források hallgatnak, ami megengedi annak feltétele-

9. kép. L. Gellius sigillatáinak elterjedése Pannoniában

zését, hogy ez békés időszak lehetett. Nem véletlen, hogy erre a periódusra tehető L. Munatius Plancus hosszú, 17 éves pannoniai hivatala. Nem valószínű továbbá az sem, hogy a jazigok már rögtön beköltözésük után katonai segítséget nyújtottak volna Vanniusnak;⁷⁴ érkezésük tehát korábbra tehető.

A szarmaták és a különböző germán népcsoportok lakóhelyét Plinius írja le ugyancsak a *regnum Vannianum* kapcsolatban,⁷⁵ ebből is nyilvánvaló, hogy a jazigok már Kr. u. 50 előtt is a Kárpát-medence lakói lehettek. Honfoglalásukhoz *terminus post quem* adatot jelent a Kr. e. 10-ben Marcus Vinicius által vezetett hadjárat, amelynek során a római sereg az Alföld északi pereméig hatolt. Ekkor a jazigokról nem esik szó; nyilván még nem lakhattak későbbi szállásterületükön, az Alföldön.⁷⁶ Kovács Péter a pliniusi hely alapján pontosabb dátumot javasolt; szerinte a szarmaták beköltözése Kr. u. 20 előtti időre tehető.⁷⁷ Ezt az ötletet már korábban felvetette Mócsy András,⁷⁸ öt megelőzőn pedig Alföldi András gondolt arra,

hogy a Kr. u. 18–20 közötti aquincumi erőépítés összefüggésbe hozható a jazigok ideérkezésével.⁷⁹ Kr. u. 10 és 20 közötti bejövételük a quadokkal szomszédos területre, megerősítést nyer Lucanus adata alapján is,⁸⁰ aki a pannon-szarmata szomszédságot mint ismert tényt kezeli nem sokkal Vannius bukása után.⁸¹ A szarmaták „honfoglalásával” kapcsolatban korábban felmerült annak lehetősége, hogy első csoportjukat, a jazigokat a rómaiak telepítették be, mert így akartak kialakítani egy ütközőállamot a dákok ellen.⁸² Ezt a feltételezést Mócsy András is átvette, és a jazig bevándorlást Drusus Kr. u. 17 és 20 közötti *missio*jával hozta kapcsolatba.⁸³ Pedig ekkor már a Tiberius-kori keltezését döntően támogató aquincumi feliratról kiderült, hogy az Vespasianus korára, Kr. u. 73-ra keltezhető.⁸⁴

Noha népcsoportok áttelepítése, ütközőállamok létrehozása nem állt távol a római intézkedésektől, a szarmatáknak római politikai célokat követő beköltöztetését Vaday Andrea cáfolta.⁸⁵ Ellenérveit Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria pontról-

pontra cáfolta,⁸⁶ ugyanakkor elismerték, hogy Alföldi András sem bizonyította be minden kétséget kizáróan a rómaiak által végrehajtott áttelepítést és egy ütközőállam létrehozását az Alföldön. A kérdést tehát nyitva kell hagyni. Feltehető továbbá, hogy nem az egész nép települt be a Duna-Tisza közti területre, hanem csak egy kisebb csoport. Több iráni hullámról tett említést Harmatta János, aki feltételezte, hogy ezek nyomására kellett a nyugati szarmata törzseknek benyomulni későbbi szállásterületekre,⁸⁷ a római közvetítést mellőzve.

A másik indok, ami szükségessé tette állandó helyőrség Aquincumba vezénylését, egy Tiberius-kori tábor építését, az északi germán törzsek közti konfliktusok, amit Drusus oldott meg kitűnő diplomáciai érzékkel. Kr. u. 17-ben ugyan csak azért küldték Illyricumba, „hogy megszokja a katonáskodást, és a fényűző városi tespedés helyett a táborban tartózkodjon” (*ut suesceret militiae... simul iuvenem urbano luxu lascivitem melius in castris haberi*).⁸⁸ A tapasztalatszerzés helyett azonban Drusznak komoly külpolitikai kihívásokkal is szembe kellett néznie, miután a rómaiakkal szövetséges Maroboduust az Arminius vezette cheruskok megtámadták. A markomann király, veresége után kénytelen volt szűkebb szállásterületére, a Cseh-medencébe visszavonulni.⁸⁹ Az egykor hatalmas uralkodó, az első germán állam megteremtője, egy hetvenezer főt számláló hadsereg⁹⁰ vezére ellen Tiberius már Kr. u. 6-ban tervezett hadjáratot,⁹¹ de ez a pannon-dalmata lázadás miatt meghiúsult. A rómaiak *condicionibus aequis* (méltányos feltételekkel) fejezték be felvonulásukat, „békét” kötve legnagyobb ellenfelükkel.⁹² Ez lehetővé tette számukra, hogy erejüket a pannon-dalmata lázadás leverésére fordíthassák. Kérdés, hogy fegyverszünetről volt szó vagy egyfajta *foedus aequum* kötésére került sor,⁹³ biztos azonban, hogy ennek a szerződésnek különös hasznát vette Róma Kr. u. 9-ben, amikor a teutoburgi vereség után Maroboduus nem csatlakozott a germán koalícióhoz; semleges maradt, noha Arminius a szövetség vezetőjének szemelte ki a markomann királyt.⁹⁴ A Róma és Maroboduus közötti jó viszony akkor romlott meg, amikor Kr. u. 12-ben Tiberius katonai segítséget kért az Arminius vezette cherusci szövetség ellen, aminek a markomann uralkodó nem tett eleget.⁹⁵ Ettől kezdve szerződészegőnek tartották, sőt kifejezetten ellenségként tekintették – elég, ha arra gondolunk, hogy bukása után a székhelyén talált római kereskedőket hazájuk elfeledésével (*oblivio patriae*) és az ellenség földjére településsel vádolták (*hostilem in agrum*).⁹⁶ Tiberius látta, hogy ravasz, a diplomáciában nagyon is jártas, katonailag erős ellenféllel áll szemben, ezért kihasználva elszigeteltségét, a germán törzsekkel való rossz viszonyát, Arminiusszal való ellentétét, elhatározta megbuktatását. Kr. u. 17-ben a markomann király hiába kért segítséget Rómától a „közös” ellenséggel szemben, Tiberius jogtalanak tekintette kérését, mivel korábban nem lépett fel *adversus Cheruscos*, a cheruscusok ellen. Ettől kezdve megbuktatása csak idő kérdése volt.⁹⁷ Drusus, aki már Illyricumban tartózkodott, úgy vélte, hogy itt az alkalmas idő a meggyengült markomann uralkodó hatalmának megdöntésére. Nyilván a császár tudtával és beleegyezésével tett lépéseket ennek érdekében. A gót Catualdát tartotta alkalmasnak terve megvalósítására, aki váratlanul nyomult be Kr. u. 18-ban vagy 19-ben a markomannok földjére, és azok fő embereinek támogatásával elűzte Maroboduust.⁹⁸ Catualda belső támogatásában szerepe lehetett a rómaiak ajándékainak is.⁹⁹ Nem sokáig élvezhette hatalmát az új uralkodó;

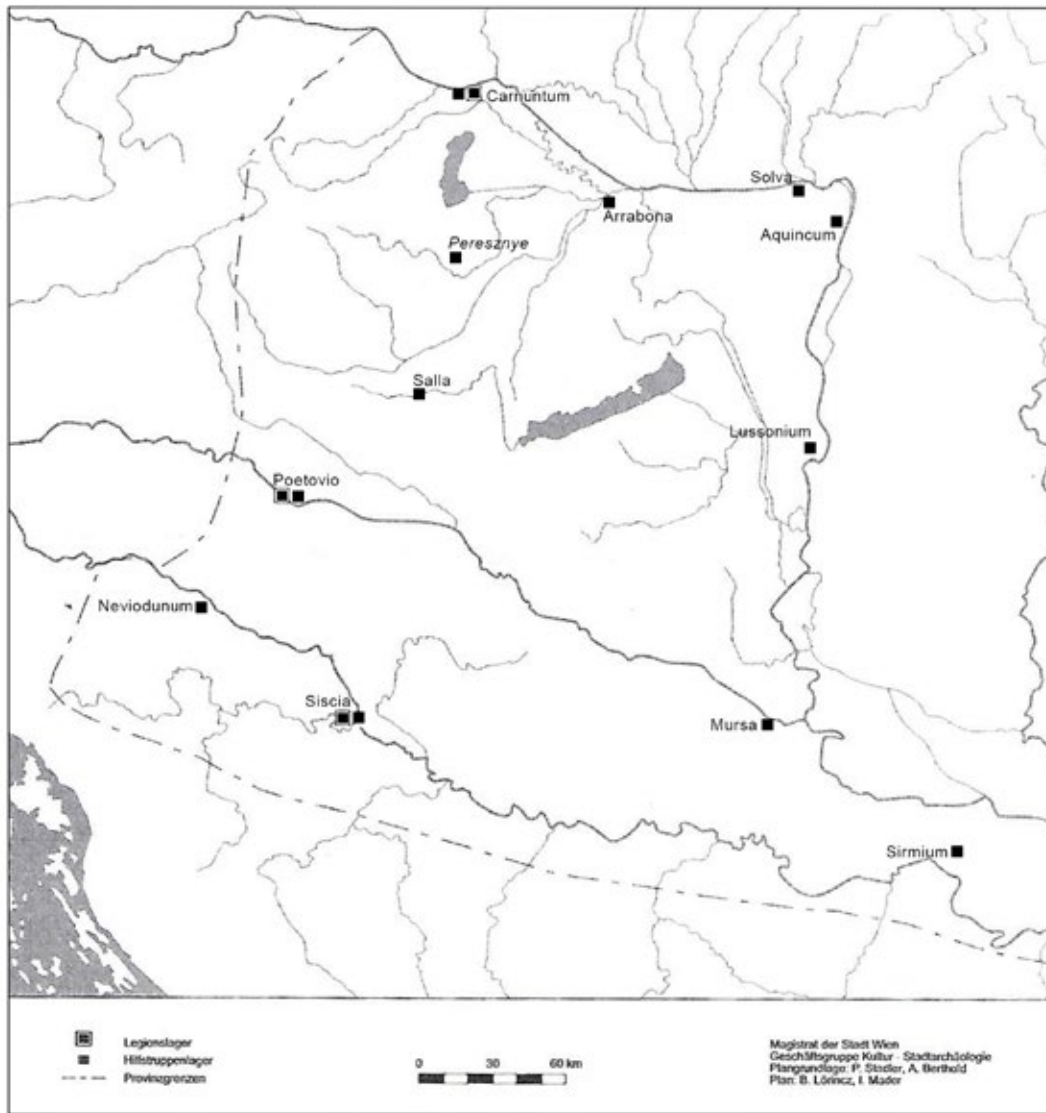
néhány hónap múltán Vibilius, a hermundurok fejedelme őt is elűzte.¹⁰⁰ Maroboduushoz hasonlóan Catualda is a rómaiaknál keresett menedéket. Kísérletüket, nehogy a már nyugodt provinciák rendjét megzavarják, Drusus Caesar a Marus és a Cusus folyók közti területre, a Dunától északra telepítette le, és a quad Vanniust tette királyukká.¹⁰¹ A két folyó azonosításának kérdése vitatott,¹⁰² a Marus a Morva lehet, míg a Cusus helyét nem lehet egyértelműen meghatározni.¹⁰³ Drusus – a császárral egyeztetett¹⁰⁴ – intézkedése harminc évre biztosította a nyugalmat a Duna mentén.¹⁰⁵ Neki sikerült Maroboduust megbuktatni, amiről Tiberiusnak tizenhárom évvel korábban le kellett mondani. Sikeres visszatérése után *ovatio*-ban részesült. A harmincéves béke tette lehetővé L. Munatius Plancus hosszú, tizenhét éves kormányzását, valamint a tartomány haderejének csökkentését. A *legio VIII Hispana* ekkor, Kr. u. 20–24-ben vezényelték el Pannoniából,¹⁰⁶ ami egyértelműen a stabilitás jele volt. Az első aquincumi tábor már a korábbi kutatás is Tiberius korára keltezte és Drusus *missió*jával hozta összefüggésbe; ennek alapja azonban egy felirat téves olvasata volt.¹⁰⁷

A Kr. u. 20 előtti viharos években mindenesetre szükség volt római csapatok jelenlétére; Aquincumba ekkor vezényelhetők az első alakulatok, egy ismeretlen nevű *alát*. Ha nem is állandó *legiotáborral*, de katonai jelenléttel számolhatunk Carnuntum esetében is az Augustus–Tiberius-kori leletek alapján.¹⁰⁸ A bécsi *Boltzmann Institut für Archäologische Prospektion und Virtuelle Archäologie* földradar és légifelvételek segítségével az egyik legkorábbi tábort azonosította. Carnuntumon kívül – stratégiai helyzeténél fogva – számba vehető még Arrabona is. A győri Káptalandombon lévő tábor feltárása során T. Szőnyi Eszter két Augustus-kori *sigillat*-t talált. Az egyik Consp. 22 formája alapján is a halterni horizonthoz sorolható,¹⁰⁹ de kétsoros, négyszögletes INGE/NUS bélyege egyértelműen Augustus-kori.¹¹⁰ Ennek a Pó-vidéki *figlinának* áruja Észak Itáliában számos lelőhelyről ismert. Fellelhető még a Magdalensbergen és Burnumban; Pannoniában azonban egyedül Arrabonában került elő Ingenuus három edénye. A másik *sigillata* tányérformán szintén kétsoros bélyeg található; töredékessége miatt azonban ez nem olvasható.¹¹¹ A bélyeg formája alapján ezt a példányt is az Augustus-kor második felére keltezhetjük. A Drávától északra nagyon kevés az Augustus-kori *sigillata* Pannoniában. A négy-négy carnuntumi és aquincumi, a két arrabonai példányon kívül csak egy tányértöredék ismert Gyulajról és kettő Budaörsről.¹¹²

A fentiekben felsorolt dunai táborokban a Kr. u. 17–19 közti népmozgások idején feltehetően már állomásozhattak egységek, amelyek közül egyiket-másikat a *regnum Vannianum* által biztosított hosszú béke idején el is vezényelhettek. A Claudius-korban, a vazallusállam bukása után kerülhetett újból(?) egy-egy *ala* ezekbe az erődítményekbe, míg Carnuntumba *legiót* helyeztek. A tartós vagy átmenetileg megszakított megszállás kérdését azonban adatok hiányában nyitva kell hagynunk.

A Drusus által létrehozott vazallus államhoz hasonlóan iktatta be Zeno Artaxiaszt Armeniában királynak. A császár mindkettőjük tevékenységét *ovatio*-val ismerte el Kr. u. 20-ban; Germanicus halála miatt azonban az ünneplésre csak később került sor.¹¹³

Vannius bukása hozhatott új változásokat táborok építése tekintetében. Korábban arra gondolhattunk leletanyagok alapján, hogy a carnuntumi *legiotábor*t még Tiberius uralkodásának végén építhették ki.¹¹⁴ A korai leletanyag azonban fentiek

10. kép. Claudius-kori táborok Pannoniában

alapján másként is interpretálható; ezzel szemben egy újabb adat alapján az első kőtábornak egy elveszett, Kr. u. 53/54-re keltezhető felirat alapján Claudius korában építették ki. Az építési feliratot, amely minden valószínűség szerint Carnuntumból származik, Messalla Vipstanus Gallus helytartó és C. Rutilius Gallicus emeltette.¹¹⁵ Ez a felirat arra vall, hogy az állandó *legiotábornak* valóban Vannius Kr. u. 50-ben bekövetkezett bukása után építették, azzal szoros összefüggésben.¹¹⁶ Ugyanerre az időpontra kell keltezni Arrabona *auxiliaris* táborát, és ekkor került Burnumból Aquincumba az *ala I. Hispanorum*. Ezt az alakulatot a már korábban épült Bem téri *castellumba* helyezték, ahol kisebb-nagyobb átalakításokat végezhetett.

Az 1. századi *limes* a későbbi 'határ' jelentéssel szemben még a tartomány belsejében állomásozó csapatok és a dunai határon, stratégiai döntő pontokon elhelyezett, nagyobb szakaszt ellenőrző alakulatok közti összeköttetést biztosító, Itália felől radiálisan futó útvonalakat és azok védelmét, azaz az utánpótlás biztosítását szolgáló katonai állomások rendszerét jelenti. Az aquincumi Claudius-kori tábor pontosan illeszkedik a Duna menti korai erődök sorába,¹¹⁷ amely kiegészülhet az esztergomi Vár feltárása során megfigyelt palánktáborral,¹¹⁸

valamint Lussonium korai *castellum*ával (10. kép).¹¹⁹ Raetiához hasonlóan, a radiálisan futó felvonulási utak mentén is állomásoztak csapatok. Ezek közül régészetileg igazolható a Poetovio-Aquincum útvonal védelmét szolgáló gorsiumi tábor.¹²⁰ A borostyánút mentén két, fentiekkel egykorú katonai állomás igazolható; az egyik Sallán (Zalalövő),¹²¹ a másik Strebersdorf határában került elő.¹²² Funkciójuk a carnuntumi *legiotábornak* utánpótlási vonalának biztosítása lehetett.

Az elmondottakat összefoglalva megállapítható, hogy az aquincumi Vízivárosban nem egy, hanem két, sőt, valószínűleg három tábor is épülhetett az 1. században. A Nagy Alexandra 2021–2022 évi ásatásából származó leletanyag már az eddig áttekintett kerámia alapján is lehetőséget nyújtott a legkorábbi *castellum* keltezésére. Az első Tiberius-kori tábor építése feltehetően a jazigok érkezésével, Kárpát-medencei honfoglalásával vagy Drusus Kr. u. 17–20 közötti *missiójával* (vagy mindkettővel?) függhet össze. A második, Bem téri tábor jól illeszkedik a Claudius-kori dunai erődök sorába, amelyek az Itáliából radiálisan futó utak végpontjain épültek. A fontos összekötő utak stratégiai jelentőségű pontjait is táborok védték mind a borostyánút, mind a Poetovio-Aquincum útvonal mentén.

Jegyzetek

- 1 TitAq 860.
- 2 CIL III 10414=TitAq 676.
- 3 Szilágyi 1943, 343; TitAq760.
- 4 A *limes* fogalmához lásd Isaac 1988, 125–147.
- 5 TitAq 689.
- 6 TitAq 689.
- 7 Hable 1999, 112.
- 8 Beszédes 2001, 25.
- 9 Radnóti 1955, 23–25.
- 10 Nagy 1973, 114.
- 11 Alföldy 1959, 136.
- 12 Alföldy 1959, 131.
- 13 Lőrincz 1978, 301–310.
- 14 A terület geomorfológiai, környezetrégészeti adottságaihoz lásd Kérdő–Schweitzer 2014, 46–49, 133.
- 15 Nagy 2018, 92–93.
- 16 Beszédes 2010, 113–118.
- 17 Kérdő 2005, 84–88.
- 18 Kérdő 1997, 31.
- 19 Kérdő–Kovács–Szilas 2002, 115–123.
- 20 Kérdő 2005, 87, 89.
- 21 Benda–Hable 2006, 123–124.
- 22 Nagy 2018, 94.
- 23 Caes. *De bello gallico* VII. 73.
- 24 Gabler 2012, 112.
- 25 Kaba 1963, 290; Nagy 2022, 114.
- 26 Kérdő–Kovács 2002, 67–75.
- 27 Madarassy 1994, 88.
- 28 Kérdő–Kovács 2002, 22–23, Kérdő 2011, 168.
- 29 Kérdő–Verebes–Költő–Kis Varga 2007, 1–10, Fig. 7.
- 30 Nagy 2018, 95.
- 31 Hárshgyi 2010, 51–54.
- 32 Petrovsky 1993, 169.
- 33 Zabehlicky–Scheffenecker 1992, 415–443.
- 34 A *terra sigillata* anyag részletes elemzését lásd Gabler 2022, 119–228.
- 35 CVArr 2436.
- 36 CVArr 2024,1.
- 37 Vágó 1977, Abb. 5, 2.
- 38 CVArr 2025.
- 39 Kérdő 2005, 91.
- 40 Hable 1999, 114.
- 41 Gabler 2020, 40–41.
- 42 Kérdő 2011, 166.
- 43 Kérdő 2011, 175, Abb. 6.
- 44 Kovács 1999a, 21; uő. 2004, 183.
- 45 Kaba 1963, 259–298, Fig. 13, 11.
- 46 Zabehlicky–Scheffenecker 1988, 240–243; Makjanić 1995, 53. Emonából 34, Sisciából 17 darab előfordulását ismerjük.
- 47 Schindler–Scheffenecker 1977, Taf. 34, 1–2; Zabehlicky–Scheffenecker 1980, 222.
- 48 Brukner 1981, pl. 112, pl. 9, 8.
- 49 CVArr 485
- 50 Kérdő 2011, 164.
- 51 Kérdő 2011, 169.
- 52 Az ásatást a Várkapitányság Nonprofit Zrt végezte a Magyar Nemzeti Múzeum RÖG-gel együttműködve. A feltárások vezetője Papp Adrienn volt, a római kort érintő munkálatokat Nagy Alexandra irányította. Ásatásának eredményeiről előzetes beszámolót írt a Kovács Eszter emlékkötetbe (sajtó alatt) „A Bem téri római alátábor és vicusa” címen A kéziratba való betekintést engedélyezte, ezért neki ezúton mondok hálás köszönetet.
- 53 Uő (kézirat).
- 54 Ennek publikálására Nagy Alexandra kért fel. Önzetlen, nagylelkű támogatásáért ezúton is hálás köszönetet mondok.
- 55 CVArr 1527, 2.
- 56 Schindler–Scheffenecker 1977, Taf. 11, 2–3. Itt több példányon is fellelhető ez a bélyeg.
- 57 Gabler 2005, 141–143.
- 58 CVArr 1842, 3. A bélyeget Susanne Zabehlicky–Scheffenecker segítségével tudtam olvasni. Javaslatával kapcsolatban azonban fenntartásaim vannak. Az első sorban az S helyén ugyanis csak egy enyhe kiemelkedés látható. Az E inkább I-nek, a C inkább O-nak látszik.
- 59 A Magdalensbergen, amelynek anyaga az itáliai *sigillata* időrendjének alapjául szolgált, a kétsoros négyszögletes bélyegek az ún. III. komplex leletei közt a leggyakoribbak. A III. komplex a Kr. e. első és második évtizedet jelenti a Krisztus születésével jelölt kronológiai fordulópontig. Ez a bélyegtípus azonban már a II. komplex anyagába is megjelenik. Valamivel későbbi lehet az egy-soros négyszögletes bélyegforma. Ez a IV. komplex anyagában van legnagyobb számban képviselve, amely Kr. u. 15-ig keltezhető. Ehhez lásd Schindler–Scheffenecker 1977, 290–291. A négyszögletes bélyegformát felváltó *planta pedis* ugyan már Kr. u. 10 körül megjelenik, de a váltás nem történt meg azonnal, így az ún. *Rechteckstempel* a Kr. u. 2. évtizedben még használatban lehetett (Schindler–Scheffenecker 1977, 296).
- 60 Schindler–Scheffenecker 1977, Taf. 117, 1–17; Zabehlicky–Scheffenecker 1998, 244–245, Abb. 23, 1–5.
- 61 Plesničar–Gec 1972, például CCIX, 1–4, 7.
- 62 Makjanić 1995, Fig. 33.
- 63 Brukner 1981, pk. 9, 2.
- 64 Schindler–Scheffenecker 1977, Taf. 74, 16–22.
- 65 Zabehlicky–Scheffenecker 1986, Abb. 4. 1; további három típust említ Groh–Gabler 2017, 17.
- 66 Makjanić 1995, 44.
- 67 Brukner 1981, Tab. 4, 1. Liccaeus kétsoros négyszögletes bélyegével.
- 68 Lőrincz 2001, 20.
- 69 Lőrincz 2001, 21; Kovács Péter (1999b) szerint az egységet talán már a '80-as években kivonták és helyén épült a *civitas Eraviscorum* központja.
- 70 Nagy 1973, 85.
- 71 Nagy 1971, 106.
- 72 A Bem téri ásatáson 2021–2022-ben előkerült, közel tízezer *sigillata*nak eddig kb. 7 %-át tudtuk áttekinteni.
- 73 Tac. *Ann.* XII. 29.
- 74 Mócsy 1979,181; Tóth 1981, 20–21.
- 75 Plin. *Hist. Nat.* IV. 80.
- 76 Mócsy 1974, 16–17; Fehér–Kovács 2003, 267–277.
- 77 Fehér–Kovács 2003, 52.
- 78 Mócsy 1977, 439.
- 79 Alföldi 1942, 182.
- 80 Luc. *Phar.* III. 94–95 (Kr. u. 63 táján). A kérdéshez lásd még Kovács 2022, 19–20.
- 81 Alföldi 1940, 532.
- 82 Alföldi 1942, 182.
- 83 Mócsy 1977, 439.
- 84 Tóth–Vékony 1970a, 133–161; Tóth–Vékony 1970b, 109–115.
- 85 Vaday 1991, 75.
- 86 Istvánovits–Kulcsár 2018, 199.
- 87 Harmatta 1950, 46.
- 88 Tac. *Ann.* II. 26, 44.
- 89 Tac. *Ann.* II. 46, 4.

- 90 Vell. Pat. Hist. Rom. CIX.
- 91 Dobesch 2009, 7–52.
- 92 Nagy 1989, 61.
- 93 Tac. Ann. II. 46, 2.
- 94 Tac. Ann. II. 63, 1. *Multis nationibus clarissimum quondam regem ad se vocantibus Romanam amicitiam praetulisse.*
- 95 Tac. Ann. II. 46, 5. *In eundem hostem Romanos nulla ope iuviset.*
- 96 Tac. Ann. II. 62, 3.
- 97 Nagy 1989, 63.
- 98 Droberjar 2009, 100; Dobesch 2009, 49.
- 99 Nagy 1989, 65; Kehne 2009, 60.
- 100 Tac. Ann. II. 63, 5.
- 101 Tac. Ann. II. 63, 6. *Barbari utrumque comitati, ne quietas provincias turbarent, Danuvium ultra intra flumina Marum et Cum locantur, dato rege Vannio gentis Quadorum.*
- 102 Nagy 1989, 66.
- 103 Alföldi 1956, 48–53.; Saria 1955, 338; Fitz 1977, 543, 550; Mócsy 1977, 443.
- 104 Tac. Ann. II. 63, 3.
- 105 Kovács 2003, 276.
- 106 Lőrincz 1990, 71.
- 107 Szilágyi 1938, 292.
- 108 A 63. jegyzetben említett 4 Augustus-kori *sigillatán* kívül lásd egy Consp. 18. 2 és Consp. 22 formájú tányérokat (Gugl–Kastler 2007, 192), illetve a Loeschke I B típusú Augustus- és Tiberius-kori méceszt (193). Korai keltezését valószínűsít az Auerbergtopf nagy száma is. A szerzők az állandó *legiotábor* kiépítését változatlanul Kr. u. 40–50 tájára keltezik, de korábbi – ideiglenes – katonai létesítmény lehetőségét nem zárják ki. Ennek helye azonban bizonytalan (198).
- 109 Szőnyi 1990, 674, Abb. 1, 7.
- 110 CVArr 981, 3.
- 111 Szőnyi 1990, 674, Abb. 1, 2.
- 112 Gabler 2005, 141–142.
- 113 Nagy 1989, 68.
- 114 Gabler 1981, 1–32; Gabler–Lőrincz–Mócsy 1990, 88.
- 115 Gugl–Kastler 2007, 505.
- 116 Mosser 2003, 16; Kandler 2004, 16.
- 117 Ezeket lásd Lőrincz 2001, 56, Abb. 2.
- 118 Gabler 2019, 330–384.
- 119 Visy 2003, 124.
- 120 Lőrincz 2001, 52; Fitz 1972, 12; uő. 1987, 183.; uő. 1998, 239–241.
- 121 Redő et al. 1979, 368; Redő et al. 1981, 284; Redő 2003, 203.
- 122 Groh 2009, 180–182.

Bibliográfia

Rövidítések

ActaArchHung: *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest
 Acta Antiqua: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest
 ArchÉrt: *Archaeologiai Értesítő*. Budapest
 AqFüz: *Aquincumi Füzetek*. Budapest
 BudRég: *Budapest Régiségei*. Budapest
 Consp: *Conspectus formarum terrae sigillatae Italico modo confectae. Materialien zur römisch-germanischen Keramik*. Bonn
 CVArr: *Corpus Vasorum Arretinorum. A catalogue of signatures, shapes and chronology of Italian sigillata*. Bonn
 RégFüz: *Régészeti Füzetek*. Budapest
 TitAq: *Tituli Aquincenses II. Tituli sepulchrales et alii Budapestini reperti*. Budapest

Szakirodalom

- Alföldi A. 1940. „Die Roxolanen in der Walachei”: M. Wegner (szerk.): *Bericht über den VI. Internationalen Kongreß für Archäologie, Berlin 21–26. August 1939*. Berlin, 528–538.
- Alföldi A. 1942. „A pesti oldal új urai. A szarmata jazigok”: Szendy K. (szerk.): *Budapest története I*. Budapest, 172–235.
- Alföldi A. 1956. „Wo lag das regnum Vannianum”: *Südost Forschungen* 15, 48–53.
- Alföldi G. 1959. „Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jahrhunderts”: *ActaArchHung* 11, 113–141.
- Benda J. – Hable T. 2006. „Római kori és középkori települési maradványok a Vízvárosban”: *AqFüz* 12, 116–146.
- Beszédes J. 2001. „Depictions of an early Portraittyp of Emperor Nero on Some Gravestones from Pannonia”: *BudRég* 34, 17–28.
- Beszédes J. 2010. „Újabb kora császárkori teleprészlet Lágymányoson”: *AqFüz* 16, 113–118.
- Bruckner, O. 1981. *Keramika u Jugoslovemskom delu Provincije donje Panonije (Roman Ceramic Wares in Yugoslav Part of the Province of Lower Pannonia)*. (Dissertationes et monographiae 24). Belgrád.
- Dobesch, G. 2009. „Politik zwischen Marbod und Rom”: J. Bemmman – V. Salač (szerk.): *Mitteuropa zur Zeit Marbods. 19. Internationales Symposium. Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mittleren Donaauraum*. Prága–Bonn, 7–52.
- Droberjar, E. 2009. „Contributions to the History and Archaeology of the Maroboduus Empire”: J. Bemmman – V. Salač (szerk.): *Mitteuropa zur Zeit Marbods. 19. Internationales Symposium. Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mittleren Donaauraum*. Prága–Bonn, 81–106.
- Ettlinger, E. – Hedinger, B. – Hofmann, B. – Kenrick, Ph. M. – Pucci, G. – Roth-Rubi, K. – Schneide, G. – von Schnurbein, S. – Wells, C. M. – Zabehlicky-Scheffenecker, S. 1990. *Conspectus formarum terrae sigillatae Italico modo confectae. Materialien zur römisch-germanischen Keramik*. Bonn.
- Fehér B. – Kovács P. 2003. *Az ókori Pannonia történetének forrásai I. Korai földrajzi írók – a római hódítás kora (Kr. u. 54-ig)*. Budapest.
- Fitz J. 1972. „The excavations in Gorsium”: *ActaArchHung* 24/1–3, 3–52.
- Fitz J. 1977. „Die Eroberung Pannoniens”: *ANRW* II. 6, 543–556.
- Fitz J. 1987. „Forschungen in Gorsium in den Jahren 1983/84”: *Alba Regia* 23, 179–185.
- Fitz J. 1998. „Forschungen in Gorsium in den Jahren 1990–1997”: *Alba Regia* 27, 239–241.
- Gabler D. 1981. „Zum Anfangsdatum des römischen Carnuntum”: *Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums* 3, 1–32.
- Gabler D. – Lőrincz B. – Mócsy A. 1990. „Hadsereg”: Fitz J. – Mócsy A. – Lőrincz B. (szerk.): *Pannónia régészeti kézikönyve*. Budapest, 71–114.
- Gabler D. 2005. „Augusteische Sigillaten in Budaörs. Italischer Import in der vorrömischen Pannonien”: *ActaArchHung* 56/1–3, 133–175.

- Gabler D. 2012. „Terra sigillaták Aquincum legkorábbi táborából és annak helyén emelt későbbi római épületekből”: *BudRég* 45, 111–150.
- Gabler D. 2019. „Az esztergomi vár 1961–1968 évi ásatási során előkerült terra sigillaták”: Kelemen M. – Merczi M.: *Az esztergomi Várhegy a római korban*. Esztergom, 330–384.
- Gabler D. 2022. „Early imperial terra sigillata from the Víziváros vicus of Aquincum”: Budai Balogh T. – Láng O. – Vámos P. (szerk.): *Aquincum aeternum. Studies in honour Paula Zsidi. Aquincum Nostrum II*. Budapest, 119–228.
- Groh S. 2009. „Neue Forschungen der Bernsteinstraße in Nordwestpannonien – Die römischen Militärlager und der Vicus von Strebersdorf und Frankenau/Frankenava (Mittelburgenland, Österreich)”: Bíró Sz. (szerk.): *Ex officina...Studia in honorem Dénes Gabler*. Győr, 175–187.
- Groh S. – Gabler D. 2017. *Terra sigillata aus den Zivilstädten von Carnuntum und Aquincum. Eine Analyse des Terra Sigillata-Importes der Provinzhauptstädte der Pannonia superior et inferior*. (Archäologische Forschungen in Niederösterreich, Neue Folge, 4). Krems.
- Gugl, Ch. – Kastler, R. 2007. *Legionslager Carnuntum. Ausgrabungen 1968–1977*. (Der römische Limes in Österreich 45). Bécs.
- Hable T. 1999. „A Corvin téri ásatás legújabb eredményei – 1998”: *AqFüz* 5, 109–120.
- Harmatta J. 1950. *Studies of the History of the Sarmatians*. Budapest.
- Isaac, B. 1988. „The Meaning of the Terms Limes and Limatinei”: *The Journal of Roman Studies* 78, 125–147.
- Istvánovits E. – Kulcsár V. 2018. „...Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” *Egy elfelejtett nép, a szarmaták*. Nyíregyháza–Szeged.
- Hárshegyi P. 2010. „Amphorae from Early Roman Contexts”: *RCRF* 41, 51–54.
- Kaba M. 1963. „Római kori épületmaradványok a Király fürdőnél”: *BudRég* 20, 259–295.
- Kandler, M. 2004. „Carnuntum”: M. Šašel-Kos – P.Scherrer (szerk.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia*. Ljubljana.
- Kehne, P. 2009. „Das Reich der Markomannen und seine auswärtigen Beziehungen unter König Marbod (Maroboduus) ca. 3 v. – 18 n. Chr.”: J. Bemmann – V. Salač (szerk.): *Mitteleuropa zur Zeit Marbods. 19. Internationales Symposium. Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mittleren Donauraum*. Praha–Bonn, 53–66.
- Kérdő K. 1997. „Budapest II., Hotvát u. 12–24. (hrs.:13625)”: Wolák K. (szerk.): *RégFüz* 48. Budapest, 31.
- Kérdő K. – Kovács E. – Szilas G. 2002. „Újabb régészeti feltárások a II. ker., Tölgyfa utcában (Recent archeological excavations on Tölgyfa Street)”: *AqFüz* 9, 115–123.
- Kérdő K. – Kovács E. 2002. „Kutatások a vízivárosi római tábor vicusának, illetve a középkori Gézavására (később Felhévíz) területén”: *AqFüz* 8, 67–75.
- Kérdő K. 2005. „Die Anfänge von Aquincum und die Änderungen in der Siedlungsstruktur in den Jahrhunderten der Römerzeit”: Borhy L. – Zsidi P. (szerk.): *Die norisch-pannonische Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen. II. Internationale Konferenz über Norisch-pannonische Städte: Budapest–Aquincum 11–14. September 2002*. Budapest, 83–99.
- Kérdő K. – Verebes A. – Költő L. – Kis-Varga M. 2007. „An Assemblage of Bronze objects found in the territory of the 1st century vicus in Aquincum”: *Archaeometallurgy in Europe: 2nd International Conference*. Aquileia.
- Kérdő K. 2011. „Aquincum kezdetei és a településszerkezet változásai a Vízivárosban a római kor évszázadaiban. Régészeti adatok Aquincum–Víziváros történetéhez”: *BudRég* 44, 165–182.
- Kérdő K. – Schweitzer F. (szerk.) 2014. *Aquincum. Ancient Landscape – Ancient Town*. (Theory – Method – Practice 69). Budapest.
- Kovács P. 1999a. *Vicus és Castellum kapcsolata az Alsó-Pannoniai Limes mentén*. (Studia Classica Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, series Historica 1). Piliscsaba.
- Kovács P. 1999b. „Civitas Eraviscorum”: *Antaeus* 24, 278–295.
- Kovács P. 2004. „Pannonia története Kr. u. 54–106 között a források fényében”: Kovács P. – Fehér B. (szerk.): *Pannonia története Kr. u. 56 – 106 között*. Budapest, 164–193.
- Kovács P. – Szabó Á. (szerk.) 2010. *Tituli Aquincenses II. Tituli sepulchrales et alii Budapestini reperti*. Budapest.
- Kovács P. 2022. *Fontes Sarmatarum in Hungaria habitantium – A magyarországi szarmatákra vonatkozó antik források*. Budapest.
- Lőrincz B. 1978. „Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Aquincum am Ende des 1. bis Anfang des 2. Jahrhunderts”: *ActaArchHung* 30, 299–312.
- Lőrincz B. 2001. *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*. (Wiener Archäologischen Studien 3). Bécs.
- Madarassy O. 1994. „Budapest, II. Tölgyfa u. 24”: *RégFüz* 1/46, 88, Nr. 121/10.
- Makjanić, R. 1995. „Terra sigillata”: R. Makjanić – R. Košćević (szerk.): *Siscia, Pannonia superior: Finds and metalwork production. Terra sigillata*. (British Archaeological Reports 621). Oxford, 42–83.
- Mazzeo-Saracino, L. 1985. „Terra Sigillata Nord-Italica”: G. Pugliese Caratelli (szerk.): *Enciclopedia dell'Arte Antica. Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo, tardo ellenismo e primo imperio*. Róma, 175–230.
- Mócsy A. 1974. *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London–Boston.
- Mócsy A. 1977. „Die Einwanderung der Jazygen”: *Acta Antiqua* 25, Szeged 439–446.
- Mócsy A. 1979. „Illyricum északi határa Claudius előtt”: *ArchÉrt* 106, 177–186.
- Mosser, M. 2003. *Die Steindenkmäler der legio XV Apollinaris* (Wiener Archäologische Studien 5). Bécs.
- Nagy A. 2018. „Római kori tábor és település a Víziváros alatt”: *Ókor* 17/2, 92–103.
- Nagy A. 2022. „Római kori település maradványai a Király fürdő területén”: *AqFüz* 25, 102–127.
- Nagy T. 1971. „Kőfaragás és szobrászat Aquincumban”: *BudRég* 22, 103–160.
- Nagy T. 1973. „Római kor”: Gerevich L. (szerk.): *Budapest története I*. Budapest. 83–184.
- Nagy T. 1989. „Die Nordpolitik des Tiberius an der Mitteldonau. Die zweite Mission des Drusus und die Errichtung des regnum Vannianum”: *ActaArchHung* 41, 67–78.
- Oxé, A. – Comfort, H. – Kenrick, Ph. M. 2000. *Corpus Vasorum Arretinorum. A catalogue of signatures, shapes and chronology of Italian sigillata*. (Antiquitas Reihe 3). Bonn.
- Petrovsky, R. 1993. *Studien zu römischen Bronzegefäß mit Meisterstempeln*. Köln.
- Plesničar-Gec, L. 1972. *Severno emonsko grobišče. The northern necropolis of Emona*. (Katalogi in monografije 7). Ljubljana.
- Radnóti A. 1955. „Buda régészeti emlékei” Pogány F. (szerk.): *Budapest műemlékei. Magyarország művészeti topográfiája 4*. Budapest, 13–35.
- Redő F. et al. 1979. „Römische Forschungen in Zalalövő 1977”: *ActaArchHung* 31, 357–390.
- Redő F. et al. 1981. „Römische Forschungen in Zalalövő 1978–1979”: *ActaArchHung* 33, 273–346.
- Redő F. 2003. „Municipium Aelium Salla”: M. Šašel-Kos – P.Scherrer (szerk.): *The autonomous towns of Noricum and Pannonia*. Ljubljana, 191–235.
- Saria, B. 1955. „Regnum Vannianum”: *Realencyclopädie VIII A*. Stuttgart, 338–346.

- Schindler, M. – Scheffenecker, S. 1977. *Die glatte rote Terra Sigillata vom Magdalensberg* (Kärntner Museumsschriften 62). Klagenfurt.
- Szilágyi J. 1938. „Die römische Okkupation von Aquincum und Nordostpannonien”: *Laureae Aquincenses memoriae V. Kuzsinszky dicatae I. Dissertationes Pannonicae ser. II. 10.* Budapest, 287–311.
- Szilágyi J. 1943. „Az Aquincumi Múzeum kutatási és gyarapodása az 1936–1942. évek folyamán”: *BudRég* 13, 337–357.
- Szőnyi E. 1990. „Archäologische Daten zur frühesten Besatzungstruppe von Arrabona”: H. Vetters – M. Kandler (szerk.): *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. Bécs, 667–674.
- Tóth E. – Vékony G. 1970a. „Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasians”: *ActaArchHung* 22, 137–168.
- Tóth E. – Vékony G. 1970b. „Vespasianus kori építési felirat Aquincumban”: *ArchÉrt* 97, 109–115.
- Tóth E. 1981. „Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának kérdéséhez”: *ArchÉrt* 108, 13–33.
- Vaday A. 1991. „The Dacian Question in the Sarmatian Barbaricum”: *Antaeus* 19–20, 75–84.
- Vágó E. B. 1977. „Die oberitalische-padanischen Auflagen-Sigillaten in Transdanubien”: *ActaArchHung* 29, 77–109. Abb.5,2
- Visy Zs. (szerk.) 2003. *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Budapest.
- Zabehlicky-Scheffenecker, S. 1980. „Sigillata-Stempel Nachtrag 1973–1976”: H. Vetters – G. Piccotini (szerk.): *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1973 bis 1974*. (Magdalensberg. Grabungsbericht 14.). Klagenfurt, 215–232.
- Zabehlicky-Scheffenecker, S. 1986. „Italische Terra Sigillata”: *Carnuntum – canabae legionis: Materialien über die Ausgrabungen auf der Flur „Mühlacker” in Bad Deutsch-Altenburg. Zusammengestellt anlässlich des 14. Internationalen Limeskongresses in Bad Deutsch-Altenburg 1986*. Bad Altenburg.
- Zabehlicky-Scheffenecker, S. 1988. „Einige Bemerkungen zur Verbreitung italischer Terra sigillata in Jugoslawien”: N. Tasić – J. Petrović (szerk.): *Gomolava – Cronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*. 1. Köt. Újvidék, 227–249.
- Zabehlicky-Scheffenecker, S. 1992. „Terra sigillata tardo-padana”: *RCRF* 31–32, 415–443.
- Zabehlicky-Scheffenecker, S. 1998. „Neues zur italischen glatten Sigillata vom Magdalensberg”: G. Piccotini (szerk.): *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg*. Klagenfurt, 183–263.